

Elżbieta Boczar

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
e-mail: e.a.boczar@uw.edu.pl

[**Wydawcy polskich książek dla dzieci i młodzieży w zaborze pruskim w XIX wieku**

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest prezentacja firm wydawniczych publikujących w zaborze pruskim polskie książki adresowane do młodych czytelników, jak również przedstawienie danych o liczbie wydrukowanych pozycji oraz przykładowych tytułów utworów, jakie wówczas były najczęściej dostępne dla młodocianych odbiorców. Artykuł składa się z trzech części. Pierwsza zawiera omówienie środowiska wydawniczego w Poznaniu i we Wrocławiu; przedstawia ilościowy i jakościowy wymiar istotnej dla poruszanego tematu produkcji edytorskiej w tych dwóch głównych ośrodkach. Część druga dotyczy polskich książek dla dzieci wydawanych przez oficyny z siedzibą w miastach prowincjonalnych, znajdujących się w innych regionach zaboru pruskiego. Natomiast część trzecia zajmuje się losem wydawców w ośrodkach emigracyjnych (Lipsk, Drezno) i publikowaną tam literaturą dziecięcą. Mimo restrykcyjnej cenzury, dotkliwych represji i wymuszanej germanizacji, dziewiętnastowieczni edytorzy polskich książek i czasopism podejmowali jednak trud podnoszenia poziomu wykształcenia i rozbudzania świadomości narodowej wśród młodych Polaków żyjących pod pruskim zaborem.

Słowa kluczowe: wydawcy, edytorstwo, polska literatura dla dzieci i młodzieży, zabór pruski, XIX wiek

W trzech kolejnych rozbiorach Rzeczypospolitej Prusy zagarnęły większość etnicznych ziem polskich aż po Pilicę, Wisłę oraz Bug; objęły więc we władanie Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie, Kujawy, Mazury, Podlasie i Mazowsze wraz z Warszawą. Pół wieku wcześniej zbrojnie zabrały Austrii prawie cały Śląsk, z piastowskim grodem – Wrocławiem. Większość ziem zdobytych w II i III rozbiorze Rzeczypospolitej Prusacy utracili w 1807 r. na rzecz Księstwa Warszawskiego. Po upadku Napoleona na mocy decyzji podjętej na kongresie wiedeńskim odzyskali jednak Gdańsk, a także departamenty poznański i bydgoski, z których utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie. Władający nim książę Fryderyk Wilhelm III wydał dekret ustanawiający równouprawnienie ludności polskiej i niemieckiej w dostępie do urzędów oraz w używaniu języka polskiego w szkołach, sądach i administracji (Trzeciakowski, 1973, s. 10). Jednakże po upadku powstania listopadowego również i władze pruskie zaczęły sukcesywnie ograniczać swobody, jakimi dotychczas cieszyli się Polacy. Rozpoczęto więc systematyczne usuwanie języka polskiego z instytucji publicznych; od 1832 r. zaczął obowiązywać nakaz używania w urzędach wyłącznie języka niemieckiego, w latach 1872–1874 niemal całkowicie usunięto język polski ze szkół, w następstwie czego zwalniano nauczycieli – Polaków, a na ich miejsce zatrudniano Niemców; w 1876 r. język polski wyeliminowano ostatecznie z sądownictwa i wszelkich urzędów na całym obszarze ziem zaboru pruskiego. Walka Polaków z planowo i konsekwentnie prowadzoną polityką germanizacyjną, nasiloną zwłaszcza po zjednoczeniu Niemiec w roku 1871, toczyła się na wielu płaszczyznach i przybierała rozmaite formy, począwszy od kultywowania narodowych zwyczajów i pieczołowitej ochrony rodzimych dóbr kultury, poprzez organizowanie tajnego nauczania w języku polskim, aż po zdarzające się starcia zbrojne. Szczególną rolę w tej walce odgrywały stowarzyszenia społeczne, takie jak: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (1857–istniejące do dzisiaj), powołane dla obrony zagrożonej polskiej kultury i nauki w zaborze pruskim, gdzie – w przeciwieństwie do pozostałych zaborów – nie istniała żadna polska wyższa uczelnia, pierwsze na ziemiach polskich Towarzystwo Pedagogiczne (1848–1849) założone przez Ewarysta Estkowskiego, które miało za zadanie służyć podnoszeniu poziomu naukowego nauczycieli, popularyzacji wiedzy społecznej i pedagogicznej wśród społeczeństwa oraz krzewieniu patriotyzmu, a także Towarzystwo Czytelni Ludowych (1880–1939), szerzące oświatę w środowiskach polskich, poprzez tworzenie bibliotek i czytelni oraz organizowanie odczytów. Jednym z ważnych elementów przeciwstawiania się narastającej germanizacji było zakładanie czasopism polskich, które propagowały piśmiennictwo narodowe, informowały czytelników o metodach wynaradawiania stosowanych przez pruskiego zaborcę, a także zamieszczały wiadomości o życiu społecznym i kulturalnym pod

panowaniem austriackim i rosyjskim (Gamże, s. 138). W walce z germanizacją powstawały firmy drukarskie, które często same prowadziły działalność wydawniczą i nakładczą – również książek dla dzieci i młodzieży. Władze widząc zagrożenia, jakie dla polityki pruskiej niosły te działania, dotkliwie szykanowały polskich wydawców i redaktorów, wprowadzając różnorodne administracyjne ograniczenia przez cenzurę, urzędników celnych i pocztowych, konfiskaty maszyn drukarskich i nakładów, a nawet policyjne ściganie. W 1834 r. wprowadziły zaostrożony debit na rozpowszechnianie polskich druków (Kozłowski, 2004, s. 101)¹. Zapoczątkowane w 1848 r. przechodzenie od systemu cenzury prewencyjnej do systemu cenzury represyjnej zostało skodyfikowane w prawie prasowym w 1851 r., a ostatecznie usankcjonowane obowiązującą w całych Niemczech ustawą prasową z 1874 r. (Rajch, 2004, s. 23, 32–37).

Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie działalności wyłącznie tych oficyn w zaborze pruskim, które w swym repertuarze wydawniczym uwzględniały pozycje adresowane do młodocianych polskich czytelników. Przez wzgląd na ograniczenia redakcyjne informacje o poszczególnych wydawcach są nader skąpe, niemniej mają one głównie wskazywać na status społeczny i zawodowy oraz wykształcenie tych edytorów (na ogół wyższe niż wydawców w zaborze rosyjskim). Działalność oficyn przedstawiono według ich umiejscowienia i wielkości dorobku wydawniczego. Uwzględniono także wydawców pomniejszych, którzy wykazali minimalną inicjatywę edytorską z myślą o młodym odbiorcy, bowiem ich wysiłki zmierzające do zaspokajania lokalnego zapotrzebowania na polską książkę „zasługują na uwagę, a często na odkrycie” (Słodkowska, 1982, s. 43). Główne wykorzystane źródła wiedzy o osobach kierujących firmami wydawniczymi podawano w przypisach, natomiast tytuły książek adresowanych do młodocianych czytelników przytaczano wedle danych zawartych w *Bibliografii literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX* (Boczar, 2010). Dzięki wysoce selektywnym wykazom tych tytułów można w pewnej mierze określić faktyczną aktywność wydawniczą prezentowanych edytorów, co powinno ułatwić pracę badaczom dziejów edycji książki polskiej w XIX wieku.

⌈ Główne ośrodki wydawnicze

Najwcześniejsze dziewiętnastowieczne polskie książki dla młodego czytelnika na terenie zaboru pruskiego wyszły spod pras drukarskich rodziny **Kornów**, działającej we Wrocławiu od 1732 roku. Miasto to wraz z większością

¹ Sytuacja wydawnicza i księgarska w zaborze rosyjskim została przedstawiona w innym artykule Autorki (Boczar, 2014).

cią Śląska zostało zdobyte przez króla Fryderyka II w czasie wojen śląskich i stało się częścią Prus od 1741 roku. Na początku XIX stulecia w firmie Kornów, kierowanej przez Wilhelma Bogumiła, a następnie przez jego syna Jana Bogumiła, drukowano głównie modne wówczas przekłady z języka niemieckiego i francuskiego: autorstwa Roberta Gilleta *Sto myśli młodej Angielki* – wydane pięciokrotnie w latach 1803–1821, Joachima Heinricha Campego – 11 pozycji w 36 tomach, w tym: *Książeczka moralna dla dzieci* (1805, 1809) i *Nowy Robinson* (1806 – dwie edycje), Jamesa Cooka *Kook dla młodzieży czyli wybór podróży dla małych dzieci* (1807, 1810), François Marie Voltaire’a *Wolter dla młodzieży czyli wybór myśli i zdań* (1809, 1819), François Fénelona *Podróże i przypadki Telemaka* (1810, 1819) oraz Friedricha Philipa Wilmsena *Przyjaciel dzieci* (1811, 1824). Natomiast z autorów polskich Kornowie wytłoczyli dziełka: Józefa Wybickiego *Pierniastki wieku dzieciennego* (1804, 1806, 1814, 1819), Ignacego Krasickiego *Bajki i przypowieści* (1817), Konstancji Biernackiej *Zabawa Polki z synami* (1821), Klementyny z Tańskich Hoffmanowej *Małe powieści z Pisma św.* (1833) i *Wybór pism* (1833) oraz Jana Grabowskiego *Obrazy z podróży lądem i morzem odbytych* (1851, 1857). Publikowali również wydawnictwa popularnonaukowe, jak np. *Wybór z dzieł Buffona czyli Mała historia naturalna zwierząt, gadów, ryb i ptaków* (1807, 1814), podręczniki, druki religijne dla młodych czytelników oraz pierwsze książki ilustrowane dla dzieci, jak choćby: *Książeczka dla dzieciennego wieku czyli Zabawka pożyteczna a przyjemna w obrazkach* (1822). Książki te, przeważnie małego formatu, często były zaopatrzone w ilustracje miedziorytnicze, czasami kolorowane ręcznie, jak np. *Zbiór podróży po wszystkich częściach świata* (1805) J. H. Campego, drukowane na dobrym papierze i oprawne w ozdobne okładki. Staranne wydawanie książki dziecięcej przez tę oficynę brali za wzór ówcześni polscy edytorzy (firma korzystała z osiągnięć typografii niemieckiej i francuskiej), choć zarzucano Kornom brak należytej dbałości o polski język i zdarzające się niekiedy uchybienia w druku (Mendykowa, 1980, s. 241). W celu usprawnienia kolportażu własnych wydawnictw oraz książek z Francji i Niemiec J. B. Korn utrzymywał bezpośrednie kontakty handlowe z księgarzami działającymi w pozostałych zaborach: z J. Zawadzkiem w Wilnie, N. Glücksbergiem w Warszawie, a we Lwowie i w Krakowie korzystał z usług komisantów (Tamże, s. 188). W sumie wydawnictwo Kornów opublikowało około 85 (w tym sporo wielotomowych) tytułów literatury dla dzieci i młodzieży.

Również we Wrocławiu w latach 1832–1864 działała firma **Zygmunta Schlettera**, który zawodu księgarza uczył się u N. Glücksberga w Warszawie. W 1833 r. odkupił od Johanna Friedricha Korna wrocławski antykwariat i prowadził go pod własną firmą jako nową placówkę; w 1834 r. rozpoczął działalność wydawniczą. Mając wysokie aspiracje edytorskie, zabiegał o na-

leżyta estetykę książek; najczęściej oprawiał je w kolorową papierową okładkę ozdobioną winietą, a ponadto przywiązywał dużą wagę do poprawności wydań (Rotterowa, 1956, s. 22). Starał się publikować szczególnie poczytne wówczas książki polskie: K. z Tańskich Hoffmanowej *Powiastrki, powieści i komedyjki moralne* (1847, 1858), *Małe powieści i rozmowy dla dzieci* (1847, 1859) i *Wieczory jesienne* (1849, 1852), Zofii Węgierskiej *Obrazy wieku dzieciennego* (1850), *Podróż malownicza po najciekawszych okolicach ziemi naszej* (1853) oraz *Staś i Jadwisia. Powiastrki dla grzecznych dzieci* (1853), Jana Stachowicza *Dar rodzicielski dla dobrych dzieci* (1853) tudzież *Jasia i Eulalii najmiłszy podarunek* (1853), a także książeczkę Joachima Lelewela *Dzieje Polski*, wydaną tu czterokrotnie (1843, 1845, 1849, 1852). Jednakże wskutek trudności wydawniczych i konkurencji firm krajowych Z. Schletter sprzedał w 1855 r. wydawnictwo E. Bockowi w Berlinie (Tamże, s. 15), który nadal publikował pf. „Z. Schletter” ciekawsze pozycje wcześniej tłoczone we Wrocławiu, m. in. prace K. z Tańskich Hoffmanowej, J. Stachowicza i Z. Węgierskiej. Ogółem zakład Schlettera wydał 30 pozycji dla dzieci i młodzieży. Druki wrocławskie ceniono wysoko i ubolewano, „iż po usunięciu się Schlettera nikt nie podejmie tradycji jego i Kornów” (Tamże, s. 27).

Poza Wrocławiem największym w zaborze pruskim ośrodkiem drukarskim publikującym polskie książki, także dla młodego czytelnika, był Poznań. Pierwszym dziewiętnastowiecznym zakładem tłoczącym w tym mieście książki dla młodzieży była **Drukarnia Deckera i Kompanii**, od 1793 r. prowadzona przez Jerzego Jakuba Deckera wspólnie z Fryderykiem Rosenstielem. W 1819 r. J. J. Decker sprzedał poznańską drukarnię F. Rosenstielowi, który nabył ją dla syna Wilhelma. Odtąd drukarnia ta działała pf. W. Decker i Sp. (Andrzejewski, 1988, s. 351–352). W 1836 r. uruchomiono w niej pierwszą w Poznaniu, a drugą na ziemiach polskich (po Walerianie Krasieńskim w 1829 r. w Warszawie) prasę pospieszną. Firma sukcesywnie wyposażana była w kolejne maszyny, do 1900 r. posiadała ich jedenaście. Wydawcy poznańscy zazwyczaj zlecali W. Deckerowi i Sp. druk swoich nakładów; sporadycznie zakład publikował również wybrane tytuły własnym sumptem. Książki drukowano starannie; używano czcionek różnorodnego kroju i wielkości od 6–cio punktowych do 28 w jednej pracy (Foć & Romanowska, 1996, s. 66). Oficyna wytłoczyła w sumie 10 pozycji dla młodocianego czytelnika, m. in.: Feliksa Pawła Jarockiego *Bajki i przypowieści* (1815), Józefa Szczepkowskiego *Sto i jedna bajek* (1820), Józefa Aleksandra Miniszewskiego *Legenda o królu Lechu* (1850) i Franciszka Morawskiego *Dzierżkraj Bajki* (1860).

Najwybitniejszym ówczesnym typografem poznańskim, a zarazem „jednym z najpoważniejszych wydawców w skali ogólnopolskiej” (Tamże, s. 89),

był **Jan Konstanty Żupański**, który pochodził ze spolonizowanej rodziny kupców greckich o nazwisku Zupanos, osiadłych w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku. Po ukończeniu gimnazjum w Poznaniu studiował nauki prawne na uniwersytecie w Berlinie (1826–1830). Gdy po śmierci ojca powrócił w 1835 r. do Poznania, zajął się tłumaczeniem z języka niemieckiego czterotomowego dzieła Albrechta Blocka *Uwagi gospodarskie* oraz pracy Henryka Kotta *O uprawie lasów*. Obie te książki wydał własnym sumptem, ale trudności przy realizacji zamierzenia spowodowały, iż – wsparty materialnie spadkiem po ojcu – założył w 1839 r. księgarnię nakładową. Nie posiadając własnej drukarni, zlecał druk innym firmom poznańskim, m. in.: W. Deckera i Sp., N. Kamińskiego, L. Merzbacha i W. Stefańskiego oraz E. W. Günthera w Lesznie. Publikacje J. K. Żupańskiego cechowała staranność graficzna, dobry papier i wykwinna oprawa, zwłaszcza w wydawnictwach albumowych. Ogółem dorobek edytorski Żupańskiego – pierwszego wydawcy polskiego z uniwersyteckim wykształceniem (Fischer, 1959, s. 80–81) – objął 600 dzieł w ok. 700 tomach (Jazdon, 2012, s. 62), z czego dla młodych czytelników (nie licząc podręczników) wydał 47 tytułów. Z myślą o młodzieży wydawał utwory głównie autorów polskich (Skotnicka, 1974, s. 75): Wincentego Pola *Pieśń o ziemi naszej* (1843 i 6 kolejnych wyd.), Z. Węgierskiej *Legendy historyczne* (1852, 1863), J. Lelewela *Dzieje Polski* (1859), E. Estkowskiego *Zbiorek rzeczy swojskich ku nauce i rozrywce dla młodzieży* (1859), Józefa Chociszewskiego *Dzieje narodu polskiego dla ludu i młodzieży* (6 edycji), Karola Kozłowskiego *Zbiór żaban, gier i rozrywek dla młodzieży* (1870). Warto zwrócić uwagę, że to właśnie J. K. Żupański wydał Teofila Lenartowicza *Lirenkę* (1855 – dwie edycje), ozdobioną ryciną z motywem dziecięcym na okładce autorstwa Cypriana Kamila Norwida oraz *Zachmycenie i Błogostawiona* (1855 – dwie edycje, 1861, 1878), przy czym wydanie z 1861 r. zostało wyposażone w litografowane ilustracje o tematyce dziecięcej Antoniego Zaleskiego (Dunin, 1991, s. 59).

Również w roku 1839 zapoczątkował działalność wydawniczą **Walenty Maciej Stefański**, otwierając w Poznaniu księgarnię, drukarnię i wypożyczalnię książek (Jazdon, 1984, s. 85–86). W 1826 r. rozpoczął naukę zawodu drukarskiego w firmie W. Deckera i Sp., w której następnie pracował jako zecer. Dzięki zdolnościom organizacyjnym szybko rozwinął szeroką aktywność edytorską, stając się jednym z czołowych poznańskich księgarzy, a także wydawcą wielu tytułów czasopism (Motty, 1957, s. 83). W niezbyt nowoczesnej drukarni wydawał jednak książki nie odbiegające poziomem edytorskim „od innych ukazujących się w tym czasie” (Jazdon, 1984, s. 111). Spośród około 200 tomowego dorobku wydawniczego „25% [...] przypadło na literaturę społeczno–polityczną i tyleż na religijno–moralną” (Jazdon,

2012, s. 61), przy czym drukował także literaturę piękną, powiastki historyczne, dzieła encyklopedyczne i naukowe. Dla młodzieży wydał tylko 5 tytułów, m. in.: T. Lenartowicza *Mały świątek* (1851) i *Polska ziemia* (1850) oraz czasopismo „Szkółka dla Dzieci” (1850–1853) (Jazdon, 1985, s. 228–229).

Znaczącą na rynku spółkę wydawniczą zawiązał **Napoleon Kamiński**, który po ukończeniu poznańskiego gimnazjum studiował prawo w Berlinie, wszelako nie zdażył podjąć pracy, ponieważ brał udział w powstaniu listopadowym, a po jego upadku i po przekroczeniu granicy pruskiej był więziony w twierdzy poznańskiej (Motty, 1957, s. 437). Wpierw praktykował jako zecer u C. Pompejusa w Poznaniu, a następnie u E. W. Günthera w Lesznie. W 1842 r. wraz z K. Libeltem i J. Moraczewskim założył w Poznaniu Księgarnię Krajową i Zagraniczną. Firma składała się z księgarni, kierowanej głównie przez Moraczewskiego, drukarni zarządzanej przez Kamińskiego oraz wypożyczalni książek. Po śmierci Moraczewskiego w 1855 r. i wcześniejszym wycofaniu się Libelta, Kamiński zajmował się nadal oficyną pn. N. Kamiński i Sp. (Piechowiak, 1966, s. 145–149). Należy podkreślić, że firma przez cały okres istnienia stanowiła ważny ośrodek polskiego życia kulturalnego w Poznaniu i podlegała wielu szykanom władz pruskich głównie z powodu sprowadzanych polskich nowości spoza Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Jazdon, 2012, s. 67, 80). Zarówno N. Kamiński, jak i później jego syn Tadeusz, prowadzili ożywioną działalność nakładową do 1903 r.; wydali ogółem 18 pozycji dla młodych czytelników. Były to przede wszystkim dziełka cenionych wówczas autorów poznańskich (Piróg, 1983, s. 83): Julii Woykowskiej *Dwie książeczki, które stary Wojciech kupił na jarmarku w miasteczku* (1846, 1873) oraz *O pociwym Janku i dobrej Marysi* (1846, 1868), Bibianny Moraczewskiej *Co się stało w Polsce od pierwszego jej rozbioru aż do końca wojen za Cesarza Napoleona* (1850) i *Co się działo w Polsce od samego początku aż do pierwszego rozbioru kraju* (1852), Teodora Kilińskiego *Dzieje narodu polskiego z tablicą chronologiczną aż do naszych czasów, dla użytku młodzieży* (1858, od 2 wyd. z dodatkiem mapy – 1859, 1863, 1869, 1872), a także innych pisarzy polskich, jak: Władysława Belzy *Wiązanie Adasia* (1873).

Z dużym powodzeniem prowadził działalność w Poznaniu **Ludwik Merzbach**, który praktykę księgarską rozpoczął w 1834 r. u braci Juliusza oraz Teodora Scherków i dopiero w 1848 r. otworzył w tym mieście księgarnię oferującą książki polskie i niemieckie oraz nuty i dzieła sztuki. Dwa lata później uruchomił drukarnię pf. Merzbach'sche Buchdruckerei, a następnie zakład litograficzny. Było to największe przedsiębiorstwo w Poznaniu w drugiej połowie XIX w.; stale uzupełniane nowoczesnymi maszynami w 1900 r. pod kierownictwem syna Brunona zatrudniało aż 64 osoby (Jazdon, 2012, s. 71). Nakładem oraz drukiem własnym wydawało ono dzieła naukowe

Wydawcy polskich książek...

(głównie historyczne), książki z zakresu rolnictwa i religii, podręczniki szkolne oraz czasopisma, gazety i kalendarze (Chocieszyński, 1933, s. 193). „Przez cały okres działania firma Merzbacha opublikowała blisko 450 tomów” (Jazdon, 2012, s. 72), natomiast dla młodych czytelników do końca XIX stulecia wydała 10 pozycji, a wśród nich: Hansa Christiana Andersena *Obrazki* (1857), Karola Antoniewicza Boloza *Żłobek. Kolęda dla dzieci* (1857 – dwie edycje), Antoniny Machczyńskiej *Powieści dla młodocianego wieku* (1868) i Lucjana Hipolita Siemieńskiego *Wieczory pod lipą* (1868).

Założycielem księgarni nakładowej na poznańskiej Śródce był około 1850 r. Władysław **Simon**. Aktywność wydawniczą rozpoczął dopiero po roku 1863, kiedy wraz z działaczem narodowym i oświatowym, ks. Franciszkiem Bażyńskim, założył Wydawnictwo Dobrych i Tanich Książek, w którym planowano publikować w dużych nakładach przystępnie redagowane książki dla ludu z myślą o rozbudzaniu uczuć patriotycznych i religijnych: literaturę piękną, śpiewniki oraz literaturę religijną i popularną (Jazdon, 2012, s. 75–77). Głównym inspiratorem działalności zakładu był F. Bażyński, którego nakładem wydano wówczas dla młodzieży m. in.: Stanisława Sobieskiego *Anioł Pański. Powieść obyczajowa dla doroslejszej młodzieży* (1864), Ludwika Władysława Rzepeckiego *Wybór rzeczy zabawnych i pożytecznych dla młodzieży* (1871). Po aresztowaniu go w 1873 r. przez władze pruskie za aktywność patriotyczną i likwidacji wydawnictwa Władysław Simon podjął współpracę z L. W. Rzepeckim i T. Daszkiewiczem, prowadząc księgarnię nakładową pn. Wydawnictwo im. ks. F. Bażyńskiego [Władysława Simona] (Majkowski, 1933, s. 152–153), w którym wytłoczono utwory: Janiny Sedlaczkówny *Wystawa Kościuszkowska* (1895), J. Chociszewskiego *Złota książeczka dla dzieci* (1896) oraz Henryka Sienkiewicza *Ogniem i mieczem* (1896) i *Potop* (1897) – przerobione dla młodzieży przez J. Sedlaczkównę. Łącznie w wymienionych firmach opublikowano 20 tytułów książek dla młodych adresatów, a ponadto wydano *Kalendarz dla polskich dzieci na rok 1883*.

Ważnym przedstawicielem znanej rodziny edytorskiej był **Mieczysław Leitgeber**, który po ukończeniu poznańskiego gimnazjum rozpoczął praktyczną naukę zawodu księgarskiego w niemieckiej księgarni J. J. Heinego w Poznaniu, a od roku 1861 podjął pracę w księgarni J. Zawadzkiego w Wilnie. Uczestnicząc w powstaniu styczniowym odniósł poważne rany. Po upadku powstania praktykę księgarską kontynuował w księgarni H. Pardiniego w Czerniowcach na Bukowinie, u T. Scheibla w Lesznie i u L. Merzbacha w Poznaniu. Jesienią 1866 r. otworzył własną placówkę księgarską i w roku następnym rozpoczął działalność nakładową pf. Wydawnictwo Dziel Ludowych – M. Leitgeber, M. Waligórski i Spółka, Księgarnia Nakładowa. Wydawano głównie tanie dziełka dla ludu (Kandulska, 1977, s. 85–86

i 98–99), natomiast z myślą o adresacie dziecięcym opublikowano zaledwie kilka tomików, m. in.: *Jadzia i Władzia. Dwie lalki* (1880), *Pieszczotkom naszym powiastki i wierszyki* (1881). W 1884 r. z powodu trudności finansowych sprzedał księgarnię bratu Jarosławowi, a sam przeniósł się do Ostrowa Wielkopolskiego, gdzie otworzył księgarnię pf. M. Leitgeber i Sp. (Dippel, 1976, s. 40) i w 1888 r. wydawał tygodnik „Pomoc. Pismo czasowe dla młodzieży i domu”, drukowany u J. B. Langego w Gnieźnie (Kandulska, 1977, s. 109). Warto zwrócić uwagę, że w swych księgarniach ze szczególnym zaangażowaniem dbał o działy literatury dla młodzieży, którą polecał w wydawanych katalogach (np.: *Katalog książek dla młodzieży polskiej znajdujących się na składzie księgarni M. Leitgebera i Spółki*, 1867, 1871). Sam też był autorem (pod pseud. Mieczysław z Poznania) kilku powieści dla młodzieży i ludu, m. in.: *Kazimierz i Magdosa. Powieść z dziejów ojczystych 17go stulecia* (1875), wydanej własnym nakładem. Niewątpliwie wybitniejszym od Mieczysława edytorem był młodszy brat **Jarosław Leitgeber**, który na rok przed maturą odbywał w księgarni brata praktykę w latach 1866–1869. Dalszą naukę drukarstwa pobierał w Lipsku, gdzie został zatrudniony jako wolontariusz w firmie Baera i Hermanna (Kandulska, 1980, s. 107). W 1873 r. uruchomił własną drukarnię, a po odkupieniu księgarni od brata Mieczysława w 1884 r. kontynuował działalność wydawniczą w nowym lokalu, w którym mieściła się księgarnia, drukarnia, zecernia oraz magazyny (Jazdon, 2012, s. 109–110). Jego zaangażowanie w upowszechnianie masowej książki polskiej wywarło przemożny wpływ na rozwój akcji oświatowej i świadomość narodową w tym trudnym dla Wielkopolski okresie (Kandulska, 1980, s. 122). Ogłosił szereg katalogów księgarskich i wydawniczych, m. in.: *Katalog książek ludowych i dla młodzieży wydanych własnym nakładem lub w większej ilości nabytych. Na czas gwiazdkowy* (1898) oraz *Wybór książek dla dzieci i młodzieży jako też różne dzieła nowsze i dawniej wydane* (1898). Jak sam po latach wspominał, „w czasie Bożego Narodzenia, obdarowując dzieci, służbę i oficjalistów nie zapomniano o książce polskiej. Nie było prawie domu polskiego, żeby w tym czasie książka polska nie była obiektem podarunku gwiazdkowego” (Leitgeber, 1927, s. 17). Do końca stulecia wydał około 65 pozycji literatury dla dzieci i młodzieży. Spośród zaś autorów obcych opublikował: Charlesa Dickensa *Wigilia Bożego Narodzenia* (1879, 1889), Marii Edgeworth *Leniny Wawrzynek* (1895), H. Ch. Andersena *Baśnie i powiastki dla młodego wieku* (1898) i niezwykle wówczas popularnego Christopha Schmida – 8 tytułów. Spośród utworów polskich warto wymienić: J. Chociszewskiego *Książeczka o Kościuszcze dla dzieci polskich* (1874) oraz *Mała historia polska dla dzieci* (1884, 1888, [1892], 1898), Józefa Grajnerta *Jak to było pod Wiedniem?* (1890) oraz dziewięć innych pozycji tegoż autora, Stanisława Jachowicza *Upominek z prac...* (1890,

1897), M. Leitgebera *Czasy kościuszkowskie* (1890), a ponadto 15 wydań utworów własnych, jak choćby: *Dawne czasy. Opowiadania na tle dziejów naszych dla ludu i młodzieży* (1896, 1900) czy *Wianek obrazków powieściowych dla młodego wieku* (1896). Książki dla młodych adresatów najczęściej zaopatrywane były w drzeworytnicze ilustracje, niekiedy kolorowane.

Bardzo aktywnym wydawcą był **Józef Chociszewski**, który wprawdzie uczęszczał do gimnazjum w Trzemesznie, ale jednak sporą wiedzę (zwłaszcza z zakresu historii i literatury) zdobył głównie dzięki samodzielnej lekturze. Od 1859 r. rozpoczął pracę w redakcji „Dziennika Poznańskiego”, w latach 1861–1862 współredagował „Gwiazdkę Cieszyńską”, a następnie „Nadwiślanina” i „Przyjaciela Ludu” w Chełmnie (Sobkowiak, 1937, s. 72), gdzie w 1868 r. założył własną księgarnię nakładową, podejmując się wydawania kalendarzy ludowych oraz czasopism. Jednak już w roku następnym uruchomił w Poznaniu księgarnię nakładowo–sortymentową i wysyłkową, a w 1875 r. otworzył wypożyczalnię ksiązek, przede wszystkim z myślą o młodych czytelnikach (Jazdon, 2012, s. 96–97). Ogłaszał katalogi księgarskie, m. in. *Spis ksiązek czytelnicy polskiej dla dzieci i młodzieży w księgarni Józefa Chociszewskiego. I. Czytelnia dla dzieci* (1875). W Poznaniu też redagował i wydawał czasopisma – wśród nich „Przyjaciela Dzieci i Młodzieży” (1869–1873) oraz „Dzwon Wielkopolski” (1878) – które zazwyczaj ukazywały się krótko, gdyż powtarzające się konfiskaty, procesy sądowe, dotkliwe grzywny, a nawet wielokrotne więzienie za podtrzymywanie ducha polskiego i nieustęplicze propagowanie idei patriotyzmu utrudniały działalność wydawniczą. W dwudziestopięcioletnim okresie działalności w tym mieście J. Chociszewski napisał wiele powiastek, gawęd, humoresek oraz dziełek historycznych, geograficznych i literaturoznawczych dla ludu i młodzieży, które wydawał własnym nakładem lub u F. Chocieszyńskiego, J. K. Żupańskiego, J. Leitgebera i innych. Dowodem wielkich zasług Chociszewskiego dla wspierania tradycji narodowych jest fakt, że nie pominął „żadnej większej rocznicy czy to jakiegoś zwycięstwa oręża polskiego czy rocznicy urodzenia lub śmierci któregoś z wielkich Polaków lub wodzów, ażeby nie wspomnieć o tym w swoich artykułach, wydać na ten temat jakąś okolicznościową broszurkę, opowieść czy większą pracę. I tak, na pamiątkę 200–letniej rocznicy obrony Wiednia wydaje dla ludu i młodzieży w roku 1883 książeczkę *Jan III Sobieski, król Polski i obrońca chrześcijaństwa*” (Sobkowiak, 1937, s. 92). Książki J. Chociszewskiego aż do roku 1918 spełniały poniekąd rolę podręczników w tajnym nauczaniu ludu i młodzieży w całym zaborze pruskim, czemu sprzyjał również fakt, że często rozprowadzane były na ryzyko finansowe wydawcy oraz sprzedawane po niskich cenach. Od września 1895 r. do lutego 1896 r. redagował on „Gazetę Gnieźnieńską” w Gnieźnie (Tamże, s. 126–127), gdzie

pozostał już na stałe i tu wznowił działalność wydawniczą. Publikował wówczas wyczerpane już nakłady swoich książek oraz gier, jak np. trzecie wydanie *Lech, gra narodowa dla młodzieży oparta na dziejach narodowych* (1899), czy też dwie kolejne edycje *Podróż po ziemiach polskich. Gra towarzyska dla dzieci, młodzieży i starszych osób* (1899, 1900), a także rozpoczął druk pocztówek patriotycznych i nowych gier. Jego dorobek wydawniczy był imponujący (ponad 260 nakładów w samym Poznaniu), w tym do młodych odbiorców skierował do końca XIX wieku ok. 35 pozycji, których w większości był autorem, m. in.: *Dzieje narodu polskiego dla ludu polskiego i młodzieży* (1869), *Książeczka o zwierzętach z obrazkami dla grzecznych dzieci* (1873), *Mała historia polska dla dzieci z obrazkami* (1873, 1875), *Skarbczyk poezji polskiej dla ludu i młodzieży* (1883). Dzięki publikacjom Chociszewskiego kilka pokoleń młodzieży w zaborze pruskim mogło zaznajamiać się z językiem polskim, kulturą, literaturą i historią ojczyzną (Pieścikowski, 1959, s. 374–375).

Inną powstałą w owym czasie firmą poznańską była drukarnia **Franciszka Chocieszynskiego**, który praktykę księgarską odbył w poznańskiej księgarni E. Bote & G. Bock, a drukarską – u A. Schmaedicke’go w Grodzisku Wielkopolskim. W latach 1871–1876 pracował w poznańskiej księgarni N. Kamińskiego i w drukarni W. Deckera i Sp. oraz w większych zakładach wydawniczych w Lipsku, Nowym Jorku, Chicago i Paryżu (Jazdon, 2012, s. 114). Po powrocie z zagranicy w 1877 r. założył wraz z Karolem Handke w Poznaniu drukarnię, a po rozstaniu się ze współnikiem uruchomił księgarnię nakładową. F. Chocieszynski wydawał i drukował niedrogie publikacje dla ludu, które trafiały do zakładanych wówczas w Wielkopolsce bibliotek Towarzystwa Czytelni Ludowych, dzięki czemu nasycił „przez długi szereg lat, aż do wojny światowej rynek wielkopolski taniemi wartościowymi książkami dla ludu” (Chocieszynski, 1933, s. 194). Z myślą o młodych czytelnikach upowszechnił 10 tytułów, m. in.: J. Chociszewskiego *Bukiet powinszowań dla dzieci i młodzieży* (1882) i *Bojomir* (1888) oraz trzy cieszące się dużą poczytnością książeczki C. Schmida.

Ważnym wydawcą książek dla młodocianych odbiorców była firma założona przez **Adama Cybulskiego**, który po studiach prawniczych odbytych w Berlinie otworzył księgarnię, skład nut oraz wypożyczalnię książek polskich, niemieckich, francuskich i angielskich. Mimo prześladowań władz pruskich rozwijał ożywioną działalność nakładową, wydając głównie dzieła z dziedziny naukowej i literackiej (Dippel, 1976, s. 41). Po nagłej śmierci A. Cybulskiego w 1888 r., księgarnię pod niezmienną firmą prowadziła wdowa Władysława, a od 1890 do 1939 r. – jej drugi mąż, Ksawery Przyjemski, który po studiach i praktyce księgarskiej w Akwizgranie przez krótki czas pracował w Bibliotece Kórnickiej. Swoim nakładem, ale nadal

pf. A. Cybulski, wydawał książki popularne oraz dla dzieci i młodzieży: elementarze, książki obrazkowe z wierszykami, utwory sceniczne (Chocieszynski, 1933, s. 195). Dla młodego czytelnika firma ta wydała do końca XIX w. około 50 tomików małej objętości, z wierszykami anonimowych autorów i kolorowymi ilustracjami, m. in.: *Biesiada. Każda karta wręcz niezdartą. Książka dla dzieci z kolorowymi obrazkami i nieznanymi dotąd wierszykami* (1898), *Bazar. Książeczka dla dzieci z kolorowymi obrazkami i nieznanymi dotąd wierszykami* (1899). Ponadto wydawano w niej utwory autorstwa J. Chociszewskiego *Czarodziejska lampa w afrykańskiej jaskini XaXa* (1894), Stanisławy Galeckiej *Ciekawe opowiadania dla młodzieży* (1895) oraz W. Przyemskiej *Przed laty. Opowiadanie dziejów ojczystych* (1894), *Okruchy. Zbiór 30 powiastek dla małych dzieci* (1897) i *U kolan babuni. Zbiór powiastek dla młodzieży* (1897). Druk książek zlecano wielokrotnie Drukarni „Dziennika Poznańskiego”.

Bardziej patriotycznym dorobkiem wydawniczym charakteryzowało się wydawnictwo **Karola Kozłowskiego**, który po ukończeniu szkoły średniej przez wiele lat pracował jako nauczyciel na terenie Wielkopolski. Dopiero w wieku 40 lat (w 1873 r.) przeniósł się do Poznania, gdzie – nie mogąc pracować w szkolnictwie z powodu udziału w powstaniu styczniowym – otworzył pensjonat dla młodzieży ziemiańskiej. W 1882 r. założył tu wraz z Bolesławem Twardowskim Księgarnię Katolicką, ale już po roku wystąpił z owej spółki. W 1886 r. uruchomił własne wydawnictwo, w którym wydawał prace z zakresu historii i geografii Polski, a pośród nich sześć pozycji przeznaczonych dla młodych czytelników, m. in.: J. Chociszewskiego *Malowniczy opis Polski czyli geografia ojczystego kraju* (1891), *Historia polska w pięknych przykładach przedstawiona* (1893) oraz Marii Ilnickiej *Skarbczyk polski. Krótka popularna historia polska* (1895).

Podsumowując powyższą prezentację – z konieczności nader zwięzłą – sytuacji wydawniczej w dziewiętnastowiecznym Poznaniu wypada odnotować, że działało w mieście 36 firm edytorskich (w tym kilka pomniejszych), które właśnie z myślą o młodych odbiorcach opublikowały 272 książki.

Óśrodki prowincjonalne

W pierwszej połowie XIX stulecia największym – poza Poznaniem – ośrodkiem wydawniczym w Wielkopolsce było Leszno. Działało tam wówczas zasłużone przedsiębiorstwo **Ernesta Wilhelma Günthera**, który od 1808 r. praktykował u ojca Christiana Günthera – drukarza i księgarza w Głogowie, a po jego śmierci wraz z bratem Karolem Fryderykiem założył w tym mieście „Güntherowską Drukarnię Kameralną”. W 1826 r. bracia otworzyli filię księgarni w Lesznie, na prowadzenie której koncesję otrzymał

E. W. Günther. W 1832 r. usamodzielniał się, zakładając ponadto drukarnię z warsztatem litograficznym, a nieco później także wypożyczalnię książek oraz skład nut i materiałów piśmienniczych. Wydawał wysokie nakłady książek kierowanych do ludu i młodzieży, przeważnie o charakterze umoralniającym (Gospodarek, 1968, s. 296), m. in. aż 16 edycji niezwykle popularnych wówczas powiastek C. Schmida (Socha, 2001, s. 76–79), jak np.: *Eustachiusz* (1838, 1840, 1848, 1859, 1862), czy *Dobry Franuś i zły Kostuś* (1840, 1844, 1848, 1855). Spośród zaś autorów polskich opublikował dzieła: Izabeli Czartoryskiej *Pielgrzym w Dobromilu* (1843–1844, 1848), J. Woykowskiej *Dzieje polskie od Lecha do śmierci królowej Jadwigi* (1845), L. H. Siemińskiego *Czytanie postępowe* (1848) oraz czasopismo „Gwiazdka dla młodzi katolickiej na rok ...” (1846–1848). W firmie tej do 1860 r. wydano 32 tytuły dla młodocianych odbiorców. Oceniając poziom edytorski publikacji, należy odnotować, że „obok odbijanych niedbale masowych druków, niektóre publikacje drukarza cechuje staranny druk, wysmakowana kompozycja i dobrej jakości ilustracje” (Günther i Lange..., 2006, s. 29). E. W. Günther korzystał z usług znanych rytowników Carla Mayera i Kajetana Kielisińskiego zarówno przy tłoczeniu ilustracji litograficznych do „Przyjaciela Ludu” (1834–1849), jak też w ilustracjach wielu książek dla dzieci i młodzieży. Rozkwit wydawnictwa zawdzięczał on w dużej mierze słabszej aktywności edytorów warszawskich po upadku powstania listopadowego. Jego książki rozchodziły się po wszystkich ziemiach polskich dzięki pośrednictwu zaprzyjaźnionych księgarzy z innych zaborów: D. E. Friedleina, T. Glücksberga, P. Pillera, W. Stefańskiego i A. Zawadzkiego (Tamże, s. 22) – co walenie przyczyniało się do upowszechniania czytelnictwa w szerokich kręgach społeczeństwa polskiego. Publikował również katalogi księgarskie i wydawnicze, jak np. *Katalog książek wydanych nakładem...* (1858) oraz liczne ulotki reklamowe. Od 1856 r. leszczyńską księgarnię prowadził zięć E. W. Günthera **Fryderyk August Henryk Ebbecke**, a po śmierci teścia w 1860 r. został zarządcą całej firmy, kontynuując jej tradycje wydawnicze. Z myślą o młodych czytelnikach opublikował sygnowanych swoim nazwiskiem 6 książeczek C. Schmida, m. in.: *Ferdynand* (1861), *Księżna Lubomirska* (1861), *Dzieci Sabaudzkie* (1862), a pf. „E. Günthera” wydał 36 tytułów polskich i obcych autorów, w tym: J. Chociszewskiego *Bojomir* (1862), *Kilka powieści i opowiadań poświęconych młodszemu szczególnie pokoleniu* (1862), Emmy Puffkowej *Baśnie wielkopolskie zebrane dla młodzieży* (1863), *Dwaj bracia różnego wychowania* (1864), G. Nieritza *Betty i Toms* (1861), H. Ch. Andersena *Bajki* (1862) oraz liczne utwory C. Schmida. Wydał również swoim staraniem czasopismo „Światelko. Pisemko poświęcone matkom i dzieciom” (1862) redagowane przez E. Puffkową.

Wybitnym gnieźnieńskim drukarzem, księgarzem i nakładcą był **Jan Bernard Lange**, który w 1840 r. rozpoczął pracę u E. W. Günthera w Lesznie, a po uruchomieniu przez pryncypała filii w Gnieźnie kierował nią dziewięć lat. Dzięki wsparciu finansowemu miejscowego duchowieństwa J. B. Lange nabył w 1849 r. gnieźnieńską drukarnię i księgarnię na własność; rozwinął i unowocześnił firmę, sprowadzając w 1860 r. pierwszą szybką prasę drukarską, po jej zużyciu – następną, w roku 1870 zaś zakupił urządzenia o napędzie parowym, a po trzech latach – kolejną maszynę pośpieszną i zastosował w drukarni technikę litograficzną (Urbaniaś, 2013, s. 15–16, 21–23). Zazwyczaj wydawał książki popularne, głównie religijne i historyczne w języku polskim, niemieckim i łacińskim, liczne modlitewniki tłoczone w wielotysięcznych nakładach, podręczniki szkolne oraz literaturę dla dzieci i młodzieży. Po jego śmierci w 1881 r., drukarnia i księgarnia nadal pf. J. B. Langego prowadzona była przez krewnych oraz ich spadkobierców i przetrwała w Gnieźnie do II wojny światowej (Tamże, s. 65–68). W XIX w. wydano tu dla młodych czytelników 21 pozycji, m. in. ilustrowane książeczki dla najmłodszych: *Obrazki najnowsze dla dzieci* (1880 – 2 różne edycje), *Zwierzyńiec w obrazkach* ([1880]), J. Chociszewskiego *Miła zabawa dla dzieci ku nauce* (1898), natomiast dla starszych tegoż autora *Wyrwidąb i Waligóra. Powieść dla młodzieży* (1897), anonimowe *Dzieci wdowy. Powieść dla dojrzałszej młodzieży* (1850, 1870), a ponadto Antoniego Jerzykowskiego popularnonaukową (Łapeta–Golachowska, 1998, s. 137) *Historię polską w zarysie z geografją i mapą dawnej Polski* (1861, 1868, 1882, 1886).

Spśród innych prowincjonalnych oficyn wydawniczych w zaborze pruskim należy jeszcze wymienić pierwszą drukarnię w Grudziądzu, założoną w 1826 r. przez **Karola Gustawa Roethego**, który drukarstwa uczył się w oficynie księgarskiej prowadzonej przez D. L. Wedla w Gdańsku, noszącej zaszczytny tytuł nadwornej oficyny króla pruskiego. Około 1828 r. założył on drukarnię w Brodnicy jako filię swej grudziądzkiej firmy; działała ona co najmniej do 1844 r., skoro jeszcze wówczas drukował książki właśnie z podaniem miejsc druku: Grudziądz i Brodnica (Mańkowski, 1906, s. 263). K. G. Roethe wydawał książki w języku niemieckim i polskim, głównie religijne (katechizmy, śpiewniki kościelne itp.), powieści dla ludu, podręczniki dla szkół elementarnych oraz książki dla dzieci i młodzieży. Prowadzona działalność wydawnicza przypadła na czasy, gdy niezwykłą popularnością i poczytnością zaczęły się cieszyć umoralniające powiastki augsburskiego kanonika C. Schmidta, więc i on chętnie je publikował (Mańkowski, 1922, s. 198–199), jak np.: *Hrabina Genowefa* (1838, 1842, 1844), *Jajka wielkanocne* (1843), czy *Gwiazdka, czyli powieść służąca na podarunek dzieciom na Boże Narodzenie* (1844). Ogółem wydał ok. 15 polskich książek dla młodych

czytelników. Prowadzenie brodnickiej filii drukarni K. G. Roethego kontynuował **Karol (Carl) August Köhler**, który pochodził z niemieckiej protestanckiej rodziny w Grudziądzu, gdzie też wyuczył się zawodu drukarza. Po przeniesieniu się do Brodnicy w 1841 r. rozpoczął pracę w miejscowej drukarni, którą po trzech latach przejął (Mańkowski, 1906, s. 263), a nabywszy jeszcze księgarnię, sprowadzał do niej dzieła najlepszych pisarzy polskich oraz przekłady z literatur obcych. Dla młodych czytelników opublikował 30 utworów o treści dydaktycznej i religijnej, m. in. anonimowe *Los sieroty* (1840, 1849, 1858, 1862) i *Losy Rheinholda* (1856, 1861), autorstwa Mateusza Osmańskiego *Brat Józef czyli poczciwość trwa najdłużej* (1851, 1858, 1861, 1870) oraz *Książkę Almanzor i jego sługa Mustafa* (1852, 1861). Wydał także w tłumaczeniu Osmańskiego kilka powiastek C. Schmida, których przekłady choć raziły nieporadnością językową, to jednak spełniały ważną rolę oświatową – wydawane w dużych nakładach dla młodocianych odbiorców polskich przyczyniały się znacząco do rozwoju czytelnictwa na Pomorzu i w Wielkopolsce, a nawet w zaborze rosyjskim (*Zasłużeni ludzie Pomorza...*, 1979, s. 146).

W Toruniu drukarnię uruchomił **Ernst Lambeck**, który pochodził z niemieckiej rodziny osiadłej w powiecie toruńskim, gdzie uczęszczał do szkoły elementarnej, później studiował na Uniwersytecie w Erlangen, a po przerwanych studiach odbywał trzyletnią praktykę księgarską w Norymbardze, Wiedniu i Brnie. Za namową brata zamieszkał w Toruniu, gdzie w 1840 r. otworzył księgarnię z wypożyczalnią książek; w kolejnych latach nabył drukarnie, w tym drukarnię toruńskiej Rady Miejskiej, którą wyposażył w nowe urządzenia typograficzne oraz założył przy niej zakład litograficzny. Ożywioną działalność wydawniczą prowadził w latach 1840–1890. Wydawał i drukował podręczniki do nauki języka polskiego, powieści, senniki, publikacje o treści religijnej, kalendarze ewangelickie i katolickie, książki kucharskie oraz śpiewniki (Mikulski, red., 1998, s. 147–148). Około 20 pozycji adresował do młodych czytelników. Były to głównie wielokrotnie wznawiane dziełka C. Schmida (Mańkowski, 1924, s. 98–99), m. in.: *Kaplica w lesie i Gołąbek. Dwie powieści moralne dla dzieci i ich przyjaciół* (1843, 1844), *Jaskinia Beatusa* (1844, 1858, 1862, 1872, 1883). Wydał też zaopatrzoną w kolorowe ryciny książeczkę Teofila Klonowskiego *Kopciuszek dla grzecznych dzieci* (ok. 1870, 1882), która była przeróbką *Złotej różdżki* Heinricha Hoffmanna – dziełka przelomowego w dziejach książki dziecięcej, odstąpiono w nim bowiem od prymatu tekstu nad rycinami na rzecz ich wzajemnego uzupełniania się na każdej stronie (Dunin, 1991, s. 65–66, 70).

W Chełmnie kilka książek dla młodych adresatów wydał **Ignacy Danielewski**. Rozpoczął w tym mieście w 1855 r. współpracę z Józefem Gólkowskim – właścicielem drukarni i wydawcą krzewiącego ducha patrio-

tycznego czasopisma „Nadwiślanina” (1850–1866) – który powierzył mu funkcję zarządcy swej księgarni i drukarni. Po kilku latach, w roku 1862, I. Danielewski przejął ową firmę na własność i prowadził przez następne dziesięć lat. W tym czasie wydrukował dziełka J. Chociszewskiego, m. in.: *Przyjaciel dzieci dla pouczenia i rozrywki dzieci, młodzieży i starszych osób* (1868) oraz C. Schmida *Najlepsze dziedzictwo* (1867, 1868), a także redagował i wydawał pismo „Niańka. Czasopismo dla dzieci w Prusiech Zachodnich” (1868–1870). Sprzedawszy drukarnię J. F. Tomaszewskiemu, przeniósł się do Torunia, gdzie w latach 1873–1894 z przerwami redagował „Gazetę Toruńską”, od roku 1876 również pismo dla ludu „Przyjaciel”; z początkiem zaś 1883 r. zaczął wydawać bezpłatny dodatek do tego pisma, pt. „Gazetka dla Dzieci”, który po czterech latach stał się tygodnikiem samodzielnym, ukazującym się do roku 1889 (*Zasłużeni ludzie Pomorza...*, 1979, s. 35). Wydawane przez niego książki i czasopisma nader skutecznie służyły podtrzymaniu polskości na Pomorzu.

U I. Danielewskiego w Chełmnie praktykował od 1868 r. **Walenty Fiałek**, który choć wcześniej ukończył jedynie pruską szkołę ludową na Kaszubach, to jednak czytać i pisać po polsku nauczył się w domu rodzinnym. W latach 1871–1885 pracował jako zecer w drukarni pf. J. I. Kraszewskiego w Poznaniu, gdzie też korzystał z wiedzy i doświadczenia wielu ówczesnych osobistości świata literackiego i wydawniczego, a zwłaszcza z rad udzielanych mu przez J. K. Żupańskiego. W 1885 r. W. Fiałek powrócił do Chełmna, gdzie otworzył własną drukarnię, dzięki czemu w tym mieście – po przeniesieniu w 1880 r. przez J. F. Tomaszewskiego swej firmy do Poznania – znów zaczął działać polski zakład typograficzny. Wydawał on i rozpowszechniał popularne książki dla ludu i młodzieży: żywoty świętych, śpiewniki, wzory powinszowań, listowniki, a także opowiadania, m. in.: *Powiastrka o chłopczyku zabłąkanym w lesie* (1890), *Antoś ze Skalina. Powieść wielce ciekawa i moralna dla ludu i młodzieży* (1898) oraz C. Schmida *Róża z Tanenbergu* (1885) i *Koszyk kwiatów* (1887). Dla młodocianych czytelników wydał 8 tytułów. Warto podkreślić, że publikacje wydawane w jego oficynie w nakładach 10–14 tysięcy egzemplarzy rozprowadzane były przez księgarnie J. Leitgebera, A. Cybulskiego i K. Miarki na całym terenie zaboru pruskiego (Tamże, s. 48). Jak sam wspominał, „zapłatą za moje książki było także słowo matek – Polek, które kupując u mnie książki, powiadały, że na tych książkach uczą swe dzieci czytać po polsku” (Pietrykowski, 1929, s. 13).

W walce o zachowanie języka polskiego i tradycji narodowej wśród ludności Pomorza Gdańskiego i Kaszubów wielce zasłużył się **Bernard Milski** – z urodzenia i wychowania Wielkopolanin. Sztuki drukarskiej uczył się u L. Neumayera w Poznaniu, następnie pracował w kilku poznańskich

oficynach wydawniczych, polskich i niemieckich, „nie zaniedbując obok tego zajęć redaktorskich” (Mańkowski, 1911, s. 92) w „Dzienniku Poznańskim”, „Oredowniku”, „Gońcu Wielkopolskim” i w samodzielnie już przezeń opracowywanym od 1887 r. „Tygodniku Przemysłowym”. W 1891 r. przeniósł się do Gdańska i założył tu pierwszą polską drukarnię i polskie wydawnictwo, w którym zaczął tłoczyć dziennik „Gazeta Gdańska” (Babnis, 1989, s. 112–116). W ciągu następnych dziesięciu lat B. Milski wydał około 50 książek polskich (m. in. popularną literaturę dla ludu, druki polityczne i okolicznościowe, kalendarze, śpiewniki), w tym 14 tytułów dla dzieci i młodzieży oraz pisemko „Anioł Stróż” (1894–1896) jako dodatek do „Gazety Gdańskiej”. Na uwagę zasługuje zwłaszcza realizowana przez niego popularyzacja wybranych dzieł literatury polskiej w celu pogłębiania świadomości narodowej i patriotyzmu polskiego, wyrażająca się w publikacjach przeróbek tych dzieł z przeznaczeniem dla ludu i młodzieży przez Jadwigę Strokową: *Wielki król. Wspomnienie dziejowe wedle Kraszewskiego* (1897) i *Bartek zwycięzca wedle Henryka Sienkiewicza* (1896) oraz przez J. Sedlaczkównę wszystkich części Sienkiewiczowskiej *Trylogii* (1893) (Czerniakowska, 2010, s. 23–24). Wydał on również kilka utworów Juliana Baczyńskiego, m. in.: *Po wiedeńskim zwycięstwie. Opowiadanie historyczne* (1894) oraz Edwarda Sedlaczka, sygnującego swe utwory kryptonimem E. Zorjan: *Wrodzy sąsiedzi. Powieść historyczna z XIV wieku* (1894). Z powodu nieustannych szykan władz pruskich B. Milski sprzedał w 1901 r. drukarnię i wydawnictwo współredaktorowi „Gazety Gdańskiej” Józefowi Pałędzkiemu, a sam powrócił do Poznania, gdzie nabył drukarnię „Gońca Wielkopolskiego”, w której w dalszym ciągu tłoczył własnym nakładem liczne książki.

Na Górnym Śląsku za pierwszego prawdziwie polskiego wydawcę uważany jest **Tomasz Nowacki** (Prus, 1992, s. 440), który w 1840 r. uzyskał zezwolenie cenzury berlińskiej na druk książek polskich, głównie religijnych. W 1845 r. został właścicielem drukarni i introligatorni w Mikołowie, w której początkowo zatrudniał T. Heneczka jako pomocnika (Ogrodziński, 1965, s. 372). Z czasem sam zaczął wydawać w dużych nakładach popularne powiastki, które opracował i samodzielnie rozprowadzał po Górnym Śląsku oraz Wielkopolsce, co walenie przyczyniało się do rozbudzenia czytelnictwa polskiego. Do młodych czytelników skierował zwłaszcza trzy wydania dziełka K. Schmidta *Żywoć św. Genowefy* (1845, 1860, 1871). Wspomniany **Teodor Heneczek** założył w 1847 r. polską drukarnię i introligatornię w Piekarach Śląskich. Podobnie jak T. Nowacki urodził się on w Częstochowie i tam nauczył się zawodu introligatorskiego. Swoim nakładem wydawał książki do nabożeństwa, śpiewniki, literaturę staropolską, kalendarze oraz dzieła pisarzy śląskich (ok. 40 tytułów), w tym 4 pozycje dla młodzieży, m. in. Macieja Smo-

leńskiego *Sieroty. Powiastka dla młodzieży* (1870) i *Siostra Wiktoria. Powiastka dla młodzieży* (1870) (Gondek, 2001, s. 87, 92–93; Socha, 2001, s. 82).

Jednakże najbardziej znanym dziewiętnastowiecznym wydawnictwem śląskim była firma rodziny **Miarków**. Karol Miarka – senior nawiązał w 1863 r. współpracę z najstarszym polskim w tym regionie Śląska czasopismem „Gwiazdką Cieszyńską” (1851–1918), w której zamieszczał artykuły na tematy społeczne i narodowe. Kilka lat później sam podjął się redagowania „Zwiastuna Górnoszląskiego”, co tak go zafascynowało, że zrezygnował z dotychczasowej pracy nauczycielskiej i nabył w roku 1869 od J. Chociszewskiego pismo „Katolik”, które wydawał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) własnym nakładem oraz drukiem (Olesiński, 1980, s. 139). W tym też roku uruchomił księgarnię pn. Księgarnia Katolicka, w której prowadził działalność edytorską. W 1875 r. przeniósł firmę do Mikołowa, gdzie oprócz „Katolika” wydawał tygodnik pedagogiczny „Monika” z dodatkiem dla dzieci „Aniol Stróż” (1886–1888), a także druki okolicznościowe, religijne i niektóre utwory własne. Na łamach „Katolika” i w innych pismach występował w obronie języka i kultury polskiej przed germanizacją, za co był wielokrotnie karany przez władze zaborcze (Gospodarek, 1968, s. 151–154; Mierzwa, 1976, s. 26). W latach 1882–1910 firmę prowadził syn Karol, który doświadczenie zawodowe zdobywał u ojca w Mikołowie, a następnie w innych firmach wydawniczych w kraju i za granicą, m. in. w Lipsku, Pradze i Einsiedeln. K. Miarka – junior znacznie rozbudował zakład w Mikołowie i wyposażył go w nowoczesne urządzenia techniczne oraz „dobrze zorganizował kolportaż książek, wydawał je w dużych nakładach i sprzedawał po niskich cenach” (Olesiński, 1980, s. 140), rozprawdzając przy pomocy handlowych agentów na terenach pozostałych zaborów i w kregach Polonii amerykańskiej (Mierzwa, 1976, s. 28–31, 33). Oczywiście, publikacje wydawane w języku polskim w firmie Miarków były „dostosowane do potrzeb poziomu ludu śląskiego” (Fiszer, 1959, s. 167), czyli były nimi głównie przystępne pisma literackie, religijne, kalendarze i śpiewniki. Dla młodego czytelnika Karol – junior wydał m. in. J. Chociszewskiego *Dzieje narodu polskiego opowiedziane dla ludu polskiego i młodzieży* (1897), Izydora Poeche *Królowa Jadwiga. Obrazek historyczny z XIV wieku. Władysław Jagiełło, pogromca Krzyżaków. Władysław Warneńczyk. Opowiadania historyczne* (1898), Adolfa Dygasińskiego *Beldonek* (1899), kilka utworów C. Schmida i szereg dziełek anonimowych, jak np.: *Dziatkom polskim ku nauce i rozrywce* (1896). Ogółem w firmie Miarków do końca dziewiętnastego stulecia wydano własnym nakładem bądź wydrukowano na zlecenie 29 książek oraz 2 czasopisma dla młodocianych odbiorców, a także 8 zbiorzków zabaw i gier dla dzieci opracowanych przez

Antoniego Stefańskiego, np. *Bawmy się! Gry na wolnem powietrzu* (1899). Druki te wydano starannie i zwykle na dobrym papierze; większość wyposażono w ilustracje.

【 Ośrodki emigracyjne

Na emigracji w Lipsku działał **Jan Nepomucen Bobrowicz**, który – wychowany w krakowskiej rodzinie szlacheckiej o zainteresowaniach muzycznych – był przygotowywany do zawodu muzyka, a nawet sam stworzył kilkadziesiąt drukowanych kompozycji. Po upadku powstania listopadowego wraz z innymi żołnierzami zamierzał wyemigrować do Francji, lecz z powodu choroby musiał zakończyć swą podróż w Saksonii (Batorowska, 1992, s. 19–23). Początkowo zarabkował jako uzdolniony gitarzysta–wirtuoz, dając koncerty w Lipsku (Liszt nazwał go „Chopinem gitary” (Przybylski, 1979, s. 343)), a w 1833 r. podjął pracę w miejscowym zakładzie wydawniczym „Breitkopf und Härtel”, który specjalizował się w branży muzycznej. Po uzyskaniu zezwolenia na pobyt stały w Lipsku w 1848 r. został właścicielem miejscowej firmy pn. *Librairie Étrangère* – Księgarnia Zagraniczna, w której wydawał popularne powieści autorów współczesnych, poezje i dzieła historyczne, ale na rynku nie cieszyły się one wówczas powodzeniem. Wiele tytułów miało dwa wydania: zwykle i luksusowe – te miały oprawy z płótna angielskiego, safianu, skóry z wyciskami i zawierały więcej ilustracji. Jednak wszystkie publikacje cechowała duża edytorska staranność, nierzadko zbytkowna szata graficzna i czasem nietypowy krój czcionek (Batorowska, 1992, s. 131). Dla młodych czytelników wydał w sumie 13 tytułów, jak np.: K. z Tańskich Hoffmanowej *Jan Kochanowski w Czarnolesie* (1842, 1845), Elżbiety Jaraczewskiej *Powieści narodowe* (1845), Juliana Ursyna Niemcewicza *Śpiewy historyczne* (1873), w tym też kilka pozycji w ramach „Biblioteki Malowniczej Najzabawniejszych Powieści dla Dzieci”, m. in.: Aleksandra Dumasa *Historia dziadka do orzechów* (1846), Pierre’a Julesa Hetzela *Nowe i jedyne prawdziwe przygody Tomcia Palucha* (1846), a ponadto ilustrowane książeczki dla najmłodszych: *Królowna śpiąca. Zbiór baśni dla dzieci* (1871), *Kot mądry. Zbiór baśni dla dzieci* (1871). Edytor przesyłał swe druki do księgarzy na ziemiach wszystkich trzech zaborów, w tym zwłaszcza do największych oficyn wydawniczo–księgarskich Wielkopolski; w latach 1833–1860 „wydrukował i wysłał do Polski 400 tomów” (Dedecius, 1973, s. 74). Słabe umiejętności handlowe oraz silna rywalizacja wydawnictw niemieckich o rynki zbytu doprowadziły w 1860 r. firmę J. N. Bobrowicza do upadku, sprzedaży własnych nakładów Z. Gertsmannowi z Brukseli, a jego samego skłoniły do wyjazdu do Drezna. Wszelako z „notowań w lipskich księgach

adresowych wynika, że firma Bobrowicza formalnie istniała do 1873 roku” (Batorowska, 1992, s. 81).

Należy wymienić jeszcze jedną firmę wydawniczą działającą na emigracji – drukarnię **Józefa Ignacego Kraszewskiego** w Dreźnie. W 1868 r. nabył on wyposażenie drukarskie od M. Zörna z Poznania, które przeniósł do Drezna, dokupił nowy sprzęt oraz czcionki i różne ozdobniki sprowadzane z Berlina, Pragi i Lipska. Realizując zamówienia krajowe i zagraniczne, wydawał polskie dzieła historyczne i pamiętnikarskie, m.in. w ramach serii „Biblioteka Pamiętników i Podróży po Dawnej Polsce” publikowanej w latach 1870–1871. Spod prasy drukarni drezdeńskiej wyszło ponad 80 pozycji i wiele druków akcydensowych. Każda z tych publikacji odznaczała się wysoką jakością wykonania i częstokroć artystyczną szatą graficzną (Zarzycka, 1976, s. 92). Dla młodego czytelnika wytłoczył zaledwie kilka tytułów, np.: Matyldy Bourdon *Agata czyli Pierwsza komunia* (1870), Marii Balbiny Ciemniewskiej *Wieniec z dwunastu miesięcy dla dzieci Maryi* (1870). Z powodu trudności finansowych drukarnia została sprzedana w 1871 r. **Władysławowi Łebskiemu**, który przeniósł ją do Poznania. Przez 15 lat funkcjonowała ona p.f. Drukarnia J. I. Kraszewskiego (Dr W. Łebski). Z zachowaniem dużej dbałości o piękno szaty graficznej (Tamże, s. 96–97) wydrukowano tu dla młodzieży m. in. J. Chociszewskiego *Książeczkę o Kościuszcze* (1883) oraz utwór czeskiej autorki Eliski Krásnohorskiej *Powiatka o wietrze* (1884) w tłumaczeniu J. Chociszewskiego, a dla najmłodszych czytelników anonimowe *Sześć najpiękniejszych baśni dla grzecznych dzieci* (1880).

Na podstawie zebranych danych bibliograficznych można przyjąć, że w zaborze pruskim zostało opublikowanych ponad 710 pozycji książkowych i około 30 tytułów czasopism dla polskich młodocianych czytelników. Warto podkreślić, iż w tym zaborze oficyny wydawnicze były „kierowane przez ludzi wykształconych, aktywnych społecznie i politycznie” (Bieńkowska, 2005, s. 193), którzy starali się popularyzować piśmiennictwo w języku ojczystym dla szerokich rzesz czytelników, co walczyło przyczyniło się do zahamowania germanizacji i wynaradawiania ludności polskiej.

Bibliografia

- Andrzejewski, S. (1988). Drukarnia Deckera i Kompanii w Poznaniu w latach 1784–1819. *Studia o Książce*, 17, 329–353.
- Babnis, M. (1989). *Książka polska w Gdańsku w okresie zaboru pruskiego 1793–1919*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Batorowska, H. (1992). *Jan Nepomucen Bobrowicz, polski wydawca i księgarz w Saksonii w czasach Wielkiej Emigracji*. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP.
- Bieńkowska, B. (2005). *Książka na przestrzeni dziejów*. Warszawa: Wydaw. Centrum Edukacji Bibliotekarskiej, Informacyjnej i Dokumentacyjnej im. Heleny Radlińskiej.
- Boczar, E. (2010). *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX*. Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego.
- Boczar, E. (2014). Dziewiętnastowieczni wydawcy polskich książek dla dzieci i młodzieży w zaborze rosyjskim. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum*, 18, 53–70
- Chocieszyński, A. (1933). Z dziejów księgarstwa wielkopolskiego. *Przegląd Księgarski*, 19, 192–197.
- Czerniakowska, E. (2010). *Bernard Zygmunt Miński (1856–1926). Zasłużony dziennikarz, wydawca i działacz społeczny w Wielkopolsce, na Pomorzu i Mazurach*. Pruszcz Gdański: Wydaw. Jasne.
- Dedecius, K. (1973). *Polacy i Niemcy. Postanictwo książek*. Kraków: Wydaw. Literackie.
- Dippel, S. (1976). *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dunin, J. (1991). *Książeczki dla grzecznych i niegrzecznych dzieci. Z dziejów polskich publikacji dla najmłodszych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Fischer, L. (1959). *Wspomnienia starego księgarza*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Foć, M. & Romanowska, M. (1996). *Jan Konstanty Żupański. Życie i dzieło*. Poznań: Antykwariat Naukowy im. Jana Konstantego Żupańskiego.
- Gondek, E. (2001). *Rynek książki na Śląsku pod panowaniem pruskim w XIX wieku*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Gospodarek, J. (1968). *Walka o kulturę narodową ludu na Śląsku (1815–1863)*. Wrocław: Państwowe Wydaw. Naukowe. Oddział Wrocławski.
- Günther i Lange. *Wielkopolskie oficyny wydawnicze. Katalog wystawy*. (2006). Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego.
- Jazdon, A. (1984). Działalność wydawnicza Walentego Macieja Stefańskiego. *Studia o Książce*, 14, 81–129.
- Jazdon, A. (1985). Walenty Maciej Stefański jako redaktor, wydawca i drukarz prasy poznańskiej. *Studia o Książce*, 15, 211–240.

Wydawcy polskich książek...

- Jazdon, A. (2012). *Wydawcy poznańscy 1815–1914. Kształtowanie środowiska i repertuaru wydawniczego*. Poznań: Wydaw. Naukowe UAM.
- Kandulska, I. (1977). Mieczysław Leitgeber – poznański księgarz, wydawca i działacz oświatowy. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 13, 83–114.
- Kandulska, I. (1980). Działalność Jarosława Leitgebiera – drukarza, księgarza, wydawcy i pisarza ludowego w latach 1873–1914. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 15, 107–136.
- Kozłowski, J. (2004). *Wielkopolska pod zaborem pruskim w latach 1815–1918*. Poznań: Wydaw. Poznańskie.
- Leitgeber, J. (1927). *Sześdzięsięciolecie pracy zawodowej oraz istnienia księgarni pod firmą J. Leitgeber i Sp. w Poznaniu*. Warszawa: Red. „Przeglądu Księgarskiego”.
- Łapeta–Gołachowska, B. (1998). Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży do roku 1918. W: K. Heska–Kwaśniewicz, I. Socha (red.), *Książka dla dziecka – dziś – jutro* (s. 126–147). Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
- Majkowski, H. (1933). Władysław Simon. Przyczynek do życia i dzieła zapomnianego nazarecisty wielkopolskiego. *Polska Gazeta Introligatorska*, 6, 136–137, 151–153, 168–169.
- Mańkowski, A. (1906). Dzieje drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Pruszech Zachodnich wraz ze szczegółową bibliografią druków polskich zachodnio-pruskich. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 13, 260–299.
- Mańkowski, A. (1911). Dzieje drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Pruszech Zachodnich wraz ze szczegółową bibliografią druków polskich zachodnio-pruskich. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 18, 79–152.
- Mańkowski, A. (1922). Ruch wydawniczy polski w Grudziądzu 1829–1873. *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 5, 197–202.
- Mańkowski, A. (1924). Z porozbiorowych dziejów drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Toruniu. *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 6, 97–104.
- Mendykowa, A. (1980). *Kornowie*. Wrocław: Ossolineum.
- Mierzwa, I. (1976). *Działalność wydawnicza Karola Miarki młodszego*. Opole: Instytut Śląski.
- Mikulski, K. (red.) (1998). *Toruński Słownik Biograficzny*. T. 1. Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia; Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Motty, M. (1957). *Przechadzki po mieście*. T. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ogrodziński, W. (1965). *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*. Katowice: „Śląsk”.
- Olesiński, J. (1980). *I nie ustali w walce...* Warszawa: „Nasza Księgarnia”.
- Piechowiak, A. (1966). Jędrzej Moraczewski jako księgarz i wydawca. *Roczniki Biblioteczne*, 10, 141–182.

- Pieścikowski, E. (1959). Józef Chociszewski. W: W. Jakóbczyk (red.), *Wybitni Wielkopolanie XIX wieku* (s. 357–378). Poznań: Wydaw. Poznańskie.
- Pietrykowski, T. (1929). *Walenty Fiatek, senior bibliofilów pomorskich*. Toruń: Tow. Bibliofilów im. Lelewela.
- Piróg, I. (1983). Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży na ziemiach polskich w latach 1830–1863. *Studia o Książce*, 13, 77–110.
- Prus, K. (1992). *Z przeszłości Mikołowa i jego okolicy*. Mikołów: staraniem Parafii Św. Wojciecha.
- Przybylski, T. (1979). Bobrowicz Jan Nepomucen. W: E. Dziebowska (red.), *Encyklopedia muzyczna PWM*. T. 1 (s. 343). Kraków: Polskie Wydaw. Muzyczne.
- Rajch, M. (2004). *Cenzura pruska w Wielkopolsce w latach 1848–1918*. Poznań: Wydaw. Poznańskie.
- Rotterowa, M. (1956). *Księgarnia i wydawnictwo Zygmunta Schlettera we Wrocławiu 1833–1855*. Wrocław: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Skotnicka, G. (1974). *Pozytywistyczne powieści z dziejów narodu dla dzieci i młodzieży*. Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Słodkowska, E. (1982). Wybrane problemy ruchu wydawniczego pod zaborami. *Studia o Książce*, 12, 33–46.
- Sobkowiak, W. (1937). *Józef Chociszewski 1837-1914*. Gniezno: [b. w.].
- Socha, I. (2001). „Przykładne, użyteczne i zabawne”. *O polskich książkach dla młodego odbiorcy na Śląsku w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
- Trzeciakowski, L. (1973). *Pod pruskim zaborem: 1850–1918*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Urbaniak, E. (2013). *Gnieźnieńska oficyna wydawnicza Jana Bernarda Langego*. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego.
- Zarzycka, M. (1976). Dzieje drukarni Józefa Ignacego Kraszewskiego. *Studia o Książce*, 6, 81–99.
- Zasłużeni ludzie Pomorza Nadwiślańskiego z okresu zaboru pruskiego. Szkice biograficzne*. (1979). Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Publishing Houses of Polish Books for Children and Young People under Prussian Rule in the 19th Century

ABSTRACT: The aim of this article is to present printing firms of Polish books published in the Prussian partitioning zone which have been addressed to young readers, and determine what and how many of these books were made available to juvenile. The article is composed of three parts. The first part, that includes a presentation of the publishing milieu in Poznań and Wrocław, discusses the quantitative and qualitative structure of the relevant publishing production in these main printing centres. The second part concerns Polish books for children published in the provincial town-based firms in the other parts of Prussian occupying zone. The third part deals with describing the history of the publishing houses in emigration centres (Leipzig, Dresden) as well as children's literature published there. Despite the restrictive censorship, bitter repression and enforced Germanization, the nineteenth century editors of Polish books and periodicals undertook the effort of raising the level of juvenile's education and maintain the national consciousness among the young Poles living in the region under Prussian rule.

KEYWORDS: publishers, Polish children's literature, Prussian rule, 19th century